

MOGOL KANUNLARI

Yazan: Dr. iur. Curt ALINGE

Çeviren: Prof. Dr. Coşkun UÇOK

ÖNSÖZ

Ortaasyalı göçebe bir milletin hukuku olmak bakımından Moğol hukununun eski Türk hukuku ile müşterek bir çok noktaları olduğu muhakkaktır. Ayrıca Cengiz'in kurmuş olduğu büyük imparatorluğun sınırları içinde bir çok Türk boyları ve devletleri de kalmış olduğundan bu hukuk bundan sonraki Türk hukukuna doğrudan doğruya tesir de etmiştir. Bundan ötürü bu hukukun temelini teşkil eden kanunlardan şimdiye kadar ele geçenleri Dr. Curt Alinge'nin içinde sistematik bir şekilde toplamış ve incelemiş olduğu ve Leipzig'de 1934 yılında yayınlanmış bulunan «Mongolische Gesetze, Darstellung des geschriebenen mongolischen Rechts» adlı eserini türkçeye çevirmekle Türk hukuk tarihi araştırmaları yolunda faydalı bir iş yaptığımız kanaatinde bulunuyoruz.

C. Uçok

GİRİŞ

Her milletin hukuk tarihi o milletin genel tarihinin bir parçası olduğuna göre, bir kuyruklu yıldız gibi yükselen ve gene böyle birden bire inkızağa uğrayan Moğolların, insanlık tarihi bakımından arzettiği ehemmiyet ve Moğolların bir zamanlarki kudretlerinin doğu Avrupa'da ve Asya'nın büyük kısımlarında bırakmış olduğu derin izler ortada dururken, bu milletin hukukunun gelişmesi üzerine bir incelemede bulunmanın yerinde olduğunu haklı göstermeğe ihtiyaç olmasa gerekir. Ancak, her kim, Roma veya Alman hukuk tarihi biçiminde, Moğollar'da yürürlükte bulunmuş olan hukukun etraflı ve sistematik bir tasvirini yapmaya yeltenirse kendisini hemen çözülmüş bir meselenin karşısında bulur. Konu belli bir zamanla veya Moğol boylarının bir kısmı ile sınırlandırılabilir bile bunda bir değişiklik olmaz. Çünkü birçok Moğol olmıyan doğu ve batı kaynaklarından, Moğollar'ın dışarıya yaptıkları yakıp yıkıcı seferleri,

iç kavgaları, silahları, ordu teşkilâtı, savaş taktiği ve hatta yaşayış âdetlerinin birçokları hakkında elde edebildiğimiz bilgiler ne kadar etraflı ise, Çin Seddi ile Baykal gölü arasında yürürlükte bulunmuş olan hukuk hakkında yabancı ağızlardan işitebildiğimiz şeyler de o kadar azdır. Zamanı savaş ve av dolu olan bu göçebe millette de yazı yazma pek makbul bir meşgale değildi. Ancak 13. ncü Yüzyılda kendilerine has bir yazı edindiklerinden, Moğollar en fakir edebiyatlar arasında sayılan bir edebiyat meydana getirdiler; bunun da büyük bir kısmı kayboldu. Hukuk kaideleri ise, ancak hâl ve vaziyetin ve herşeyden önce zamanın baskısı altında ve yalnız bir kanun koyucu yeni bir hukuk yarattığından veya yazılı olmıyan örf ve âdet hukukunu, yazılı hukuk hâline getirilir değerde bulunduğu zaman yazıyla tespit edildiler. Uzun zaman aralıklarıyla bir birinden ayrılmış olup çeşitli tesirlerle meydana getirilen ve ayrıca çoğu, tam bir kanun kitabının parçaları olan ve her biri milletin ayrı bir koluna şamil bulunan bu kanunlar göçebe örf ve âdet hukukunu şöyle böyle içine alan birer disiecta membra (= dağılmış duvarlar) halindedirler. Ayrıca, bir tanesi bir tarafa bırakılırsa bu kanunların yalnız parçaları elimize geçmiştir veya yazma nushalar henüz son zamanlarda budist manastırlarından zorla alındıklarından muhtevaları şimdilik tarafımızdan ancak sathî bir şekilde bilinmektedir. Moğol hukuku hakkındaki bilgimizin, bildirdiğimiz bu durumun meydana getirdiği kiyafetsizliği karşısında elimizdeki bu artıklarla uğraşmakta bir mâna var mıdır diye sorulabilir. Bu dış eksikliklere bir de - hiç olmazsa Roma ve Alman hukuku içinde yetişmiş olanlar için - bir iç eksiklik eklenmektedir: Roma hukukçularının bir çok katlı yüksek ve şaşaalı binası yanında fakir bir kulübe gibi gözükmesi gereken göçebe hukukunun iptidailiği. Ancak her ikisinin de yetiştiği toprak aynıdır: burada da orada da, kusur ve mesuliyet, mülkiyetin korunması, ölenlerin terekesinin ne olacağı düşüncelerini, suç karşılığı olarak cezayı, haleldar olan menfaatlerin önceden belli şekiller içinde ileri sürülmesini görüyoruz. Üstelik, ele geçen materyelin çok boşluklu olmasına rağmen, bir göçebe milletdeki hukukî ihtiyaçların hususiyetlerini ve hukukun meydana getirilmesini, başka hiç bir yerde, Moğol hukukunda olduğu kadar keskin bir şekilde ortaya koymak hemen hemen mümkün değildir. Eğer hukuk ilminin vazifelerinden birisi de - çok uzaklarda ve sisler altında bile olsa - evrensel bir hukuk tarihi meydana getirmek için çalışmak ise, bu tipik bozkır hukukunun tasviri her halde böyle bir binaya küçük bir yapı taşı olmak bakımından pek de değersiz olmasa gerekir.

Mogol hukuku hakkındaki bilgilerimizin anlatılan eksikliklerinden ötürü bu bozkır milletin hukukunu tasvir etmeğe teşebüs edilmeyeceği

tabiidir. Eldeki kaynaklar zarurî olarak gerek zaman bakımından oldukça dar sınırlar çizmekte ve metod bakımından da özel bir yol gitmeğe mecbur etmektedirler.

Yukarda da söylendiği gibi, yabancı ağızlardan bu hususta verilen çok az bilgi bir yana bırakılırsa, Moğol hukukunun kaynakları tamamıyla Moğol kanunlarına inhisar etmektedir. Bundan ötürü Moğol hukukunun tasviri mecburî olarak bu kanunların muhtevalarının tasviri olmaktadır. Bunun içindir ki bu incelemenin adı «Moğol kanunları» olmuştur.

Moğol kanunları diyince mutlak surette yalnız ve yalnız, ister Cengiz'in yasası gibi bütün Moğolistan'a şamil olsun, ister elimize geçen ve ancak Moğollar'ın bir kısım için hüküm ifade eden diğer kanunlar gibi olsun, Moğollar tarafından Moğollar için çıkarılmış olan kanunlar akla gelmelidir. Bundan ötürü Moğollara soy bakımından yakın olan Buryat ve Kalmüklerin hukuku bu incelemenin dışında bırakılmıştır.

Konumuz zaman bakımından geriye doğru sınırlandırılabilir, çünkü şimdiye kadar bilinen en eski kanun adı geçen Yasa'dır ve bu hiç bir şekilde M. s. 1206 dan daha önce çıkarılmış olamaz. En son saf Moğol kanun mecmuası ise Halha - Cirom dur (18. Yüzyıl başı); çünkü Çin hakimiyetinden sonra özerk Moğolistan (1911 - 1919) hükûmeti tarafından tedvin edilen bir kanun kitabı hiç bir zaman yayınlanmadığı gibi, en son zamanlarda Sovyet hukukçuları tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti için hazırlanmış olan kanunlar bizim anladığımız mânada Moğol hukuku değildir.

Bundan dolayı aslında incelememiz Halha - Cirom ile bitmek gerekirdi. Eğer bunu biraz aştıysak - sathî bir iki işaretle de olsa - ve Çinliler tarafından Moğolistan için çıkarılmış kanunlara (1789 ve 1815 tarihli iki mecele) da temas ettiyse, bu yalnız bu kanunların 150 - 200 yıl Moğolistan'da yürürlükte kalmış olmalarından değil, daha çok Moğollar'ın kendileri için koydukları kanunlarla yabancı Fatihlerin onlara uygun gördükleri kanunlar arasındaki tezadı göstermek içindir.

Kaynakların zaman bakımından birbirlerini kavuşturmamaları, zaman zaman yürürlükte bulunmuş olan hukukun ancak bazı kesimlerini içlerine almaları ve nihayet elimize geçenlerinin çok kere tam olmayışları bizi, sistematik bir şekilde, münferit hukuk müesseselerinin zaman içindeki gelişmelerini bir yana bırakıp, mevcut kaynaklara (Kanun mecmuaları) göre devirlere ayrılmış bir incelemeye mecbur etti. Bununla beraber, mümkün ve faydalı görüldüğü nispette, gerek her kanun mecmuasının muhtevalarının izahında gerek zeyilde metinlerin verilisinde (1789 tarihli Çin mecellesi istisna edilmiştir, çünkü Çin sistematığının

hususiyetleri muhafaza edilmek istenmiştir) ve hepsinden önce 1640 tarihli ve teferruathı mecellenin karma karışık bir yığın kaidesi düzenlenerek ve okunabilir bir hâle sokularak modern sistematige göre bir düzenlenme denenmiştir. Cengiz Han yasasını böyle sistematize etmek tabiatıyla hem yersiz hem de faydasızdı; bunda daha çok, bu önemli kanunun ana prensibini bulup göstermek baş vazife olarak gözükmekteydi.

Yasa ve Eski Tsaayin - Biçik'in muhtevaları tamamıyla, diğer kanunlardan ise yalnız özel hukuk, ceza hukuku ve usûl hukuku incelenmişlerdir. Buna karşılık idare hukuku ve askerî hukuk incelenmemiştir. Üstelik, yukarda da işaret edildiği gibi, Çinliler'in Moğolistan için koydukları kanunlar yalnız kısaca gözden geçirilmişlerse bu, vazifemizi gene yukarda anlattığımız mânada «Moğol» hukuku ile sınırlanmış olamazdır.

Zeyilde kanun metinlerinin türkçeleri bulunmaktadır. Yasa'nın ve Eski Tsaayin - Biçik'in ele geçen bütün parçaları, 1640 tarihli mecellenin hukuk bakımından ilgi çekici olmıyan girişinden başka tamamı, Halha - Cirom'un ise başlıklarından dikkatlice seçilmiş bir kısmı verilmiştir. Asıl konuya ait olmıyan Çin kanunlarından 1789 tarihli mecellenin muhtevası ancak konumuzla doğrudan doğruya veya hiç olmazsa dolayısıyla ilgili olduğu nispette verilmiştir.

Kanunun yabancılığından ötürü, arkadan gelen bölümlerin anlaşılmasına yardım etsin diye ve giriş mahiyetinde olmak üzere önce bazı paragraflar yazılması yerinde gözükmüştür. Böylelikle I. nci bölümün 1. nci paragrafında Moğol tarihi hakkında kısa bilgi, 2. nci paragrafında ise, Moğolistan bakımından çok önemli olan Lamaizm hakkında konumuz için gerekli bilgi verilmiştir. Bundan başka, III. ncü bölümün 3. ncü ve 5. inci kesimlerinin başında idare ve sosyal teşkilat bakımından kısa bilgi verilmiştir, bunlar tamamıyla o kanunların içinde geçen terimlerin anlaşılabilmesi içindir. Moğolistan, Moğollar, bunların yaşama tarzı vsr. hakkında bilgi verilmemiştir, zira bu hususta gerekli bilgi bilinen kitaplarda kolayca bulunabilir.

I. Bölüm

MOGOLLARIN TARİH VE HUKUKU

I. Kesim

MOGOL TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1. §

Cengiz Han'dan Yüan sülâlesinin sonuna kadar

M. S. tam 1200 yıl, Baykal ile Çin Seddi arasındaki bölgede, avcılık ve çobanlıkla geçinen milletlerinin taze yaylaklara olan ihtiyaçlarını gidermek için çalışan Bozkır sülâleleri birbirlerini kovuşturmuş fakat bu arada Moğollar pek öyle kendilerinden bahsettirememişlerdi. Moğollar'ın yükselişi, başlangıçta yalnız, Bozkır asilzadelerinden müteşekkil küçük bir savaşçı gurubunun takip ettiği Timuçin (1) in yıllarca süren bir mücadeleden sonra bütün Mogol aşiretlerini iradesine boyun eğdirmeğe ve onları siyasî bir birlik halinde birleştirmeğe muvaffak olmasıyla başlar. Bu başarı dış ifadesini, sırf bu iş için Onon kıyısında toplanmış olan Kurultay (Bütün aşiret başkanlarının toplantısı) da ve 1206 yılında Timuçin'in «Sutu Bogdo Çingis Han» (Tanrısal Cengiz Han) ilân edilmesinde bulur. Şimdi, yeni hükümdarın dokuz uçlu bayrağı üzerine yemin edenlerin, o zamana kadar bir otoriteye boyun eğmeğe alışmış, çok kere birbirleriyle savaşan, bugün biriyle anlaşıp yarın düşman saflarında yer alan, ayrıca birbirinden geniş topraklarla ayrılmış çok büyük bölgelere dağılmış bir hâlde, her türlü kontrolden uzak bir şekilde, oradan oraya göçen aşiretlerin bağımsız prensleri veya kudretli klanların başkanları oldukları düşünülürse, sonradan büyük bir fatih olacak olan Timuçin'in bu ilk işi de büyük bir başarı olarak görünür. Bu ancak, bütün iç rakiplere karşı parlak başarılar elde etmesiyle ve bu başarılar sırasında onun şahsiyetindeki önderliğin keskin bir şekilde ortaya çıkmasıyla bağlanan ümitlerin sonunda mümkün olabilmıştır. Artık hepsi bu ideal bozkır kahramanı tarafından başka zaferlere ve zengin ganimetlere yöneltileceklerinden emin bulunuyorlardı. Cengiz bu ümitleri tamamiyle ve beklendiğinden daha çok gerçekleştirdi.

Hemen bir yıl sonra (1201 de) Sarı Irmak kıyısındaki Tangutlar'a karşı başlanılan seferden tam bir zafer kazanarak ve çok büyük ganimetlerle geri döndü. Kaldı ki bu, bundan sonra geleceklere küçük bir başlangıçtan başka bir şey değildi. Arkasından Kuzey Çin, Çungaristan, Doğu-Türkistan, Orta-Asya, İran, Kafkasya ve bütün Güney Rusya, kısmen Han'ın oğulları veya olağanüstü generalleri (Muhuli, Subotay, Cebe) vasıtasıyla fethedildi. Kuzey Çin'den gelen tehlikeli haberler onu geri çağırды ve Hindistan'ın tasarlanan fethinden vazgeçmeğe mecbur ettiği 1222 yılında Cengiz Lahore'ae kadar ilerlemiş bulunuyordu. 1226

da Tangutlar'a karşı bir ceza seferi tertip ettikten ve Çin'in içlerine yapılacak bir sefer için etraflı direktifler verdikten sonra bir hastalıktan ötürü, 1227 yılında birden bire öldü.

Cengiz Han eşsiz başarılarını stratejik dehasına, üstün tabyesine ve birliklerinin korkusuzluğuna olduğu kadar siyasi maharetine, devlet adamı anlayışına ve teşkilatlanma istidadına da borçlu idi. Siyasi bakımdan keskin görüşü hakkında birçok şahadetler vardır, fakat bu hususta burada daha derin bilgi veremeyiz. O, devlet adamı olarak ancak, milletin içinde demir gibi bir disiplin ve kayıtsız bir sükûnet hüküm sürmesini sağlayacak tedbirler alındığı takdirde dünyayı fetih yolundaki plânlarının gerçekleşebileceğini görmüştü. Bunun için de 1) drakonik kanunların yürürlüğe konulması (Yasa, bk. III. Bölüm, 1. Kesim), 2) devlete tam bir askerî karakter veren ve milletle orduyu birmiş gibi gösteren ustaca bir ordu teşkilâtı kabul edilmişti. Her Moğol yurd'u ile birlikte belli bir askerî onbaşılığa mensuptu; onbaşılıklar yüzbaşılıklar, yüzbaşılıklar binbaşılıklar, binbaşılıklar da onbinbaşılıklar askerî birliklerinde birleşiyorlardı. Bütün subaylar istisnasız «Ak Kemik» (Bozkır asilzadeleri) den idiler, geriye kalanların hepsi ise «Kara Kemik» e mensuptular. (Evde kalanlar için bile bir nevi «Mecburî İş Hizmeti» koymuş olan bu hayrete değer askerî teşkilât hakkında daha fazla bilgi için bk. v. Erdmann S. 446 v. ö., ve Hara-Davan, S. 63 v. ö.).

Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy resmî olarak devam eden iki yıllık matem sırasında naiplik ettikten sonra 1229 bir kurultayı toplanmaya çağırdı. Bu Kurultay, müteveffanın arzusuna uyarak onun üçüncü oğlu Ugedey'in hanlığını tasdik etti. Bunun zamanında (1229-41) olduğu gibi ard gelenleri Kuyuk (1246-48) ve Munke (1251-59) zamanlarında da fetihler devam etti. Kuzey Çin ele geçirilerek orada hüküm sürmekte olan Chin sülâlesinin hakimiyetine son verildi; Cengiz'in torunlarından birisi olan Batu'nun önderliğinde Rusya fethedildi, Polonya, Macaristan, Moravya ve Şlezya tahrip edildi (9 Nisan 1241 de Liegnitz'de Sofu Heinrich'i kendisi de büyük kayıplara uğrayarak yendi) ve Batu Macaristan'dan Viyana üzerine yürüyordu ki Ugedey'in ölüm haberi (1241) üzerine bu seferi bırakmak mecburiyetinde kaldı. Orta Asya'daki hakimiyet sağlamlaştırıldı, Mezopotamya fethedildi, Bağdat tahrip edildi (1258), Halep ve Şam düştü, eğer gene Han (Munke) ın ölümü haberi yüzünden komutan (Hülâgû) geri dönmek mecburiyetinde kalmasaydı, Kudüs'ün de Moğollara ganimet olması muhakkaktı. 1268 de Güney Çin'e karşı savaşlar başladı. Bunların sonunda bütün ülke ele geçirilerek orada hüküm sürmekte olan dejenere Sung sülâlesi çoktan beri hak ettiği şekilde imha edildi (1280). Bu arada Kubilay tahta çıkmıştı

(1260). Bu, Peking'i başkent yaptı ve Çin'e, ülkeyi yeniden birleştiren Yüan adlı bir sülâle verdi. Avrupa'nın yarısı ve hemen hemen bütün Asya Moğolların hakimiyetine boyun eğmişti. Bu çöküş ve dağılımın tohumlarını çoktandır içinde taşıyan muazzam bir devletti. Bir sıra olaylar bu çöküşün şaşılacak kadar kısa bir zamanda meydana gelmesine sebep oldular.

Cengiz Han ölümünden daha bir kaç yıl önce devleti dört oğlu arasında prensliklere ayırmış ve Ugedey'i ardgeleni (Büyük Han) tayin etmişti; ancak, belki de her defasında hakimiyet en iktidarluya düşsün diye, hükümdarlığın intikali yolunda bir kanun koymamıştı. Bundan ötürü her Büyük Han'ın ölümünde ardgelenin seçilmesi mecburiyeti vardı (2). Bu seçim tabiatıyla devletin büyüklerinin, bilhassa üyelerinin elindeydi. Her ne kadar 1229 Kurultay'ında prensler bundan böyle bütün Büyük Hanları yalnız Ugedey'in ardgelenleri arasından seçmeye yemin etmiş idiyse de, onun en yaşlı oğlu hasta Kuyuk'un seçilmesine başlarında Batu olmak üzere bir sıra kudretli prens itiraz etmişler ve buna benzer hâdiseler Kubilay'ın Kurultay'ın toplanmasından önce tahta çıkmasında olduğu gibi bundan sonraki bütün Yüan imparatorlarının hükûmeti ellerine alımlarında da tekerrür etmişti. Büyük Hanların daha başlangıçta böyle zayıf bir duruma düşmeleri ise prenslerin durumlarını gittikçe kuvvetlendirmişti. Batu'nun Volga bozkırlarında kurmuş olduğu askerî devlet Altın Ordu gibi Kubilay'ın kardeşi Hülâgû'nun İran'da kurduğu Moğol sülâlesi de daha Kubilay'ın zamanında filen bağımsızlaşmışlar ve Yüan imparatoru Timur (Ch'eng-tsung) un 1307 deki ölümünden sonra Peking'e bağlılıklarını hukuken de tanımamışlardı. İmparatorluk dört parçaya bölünmüştü: Ortaasya (Buhara), Altın Ordu, (Volga'da), İran ve Çin. Buna rağmen buralarda da Moğollar her yerde hâkim unsuru teşkil ediyorlardı.

Fakat bu durum uzun zaman sürüp gidemezdi. Bozkırın savaşçıl vasıfları ve önderlerinin stratejik kabiliyetleri sayesinde başlı başına bir dünya fethetmiş olan bu süvari milleti uygun bir idare ile bu fetihleri muhafaza etmek için gereken kabiliyetlere sahip değildi. Cengiz Han'ın büyük müşaviri Yey-lüh-ch'u-ts'ai (3) bile efendisine, bir ülkenin eğer üzerinde fethedebileceğini fakat gene oradan idare edilemeyeceğini bildirmişti. Cengiz de içinde, her biri fatih millete kültür bakımından çok üstün olan bir çok yabancı milletlerin bulunduğu bu büyük devletin idaresiyle kendi göçebe milletinin başa çıkamayacağını anladığından, çok geçmeden, idareyi organize etmek ve önemli mevkiilerde müşavir olarak çalışmak üzere Uygurlar'ın ve Çinliler'in yardımına baş vurdu. Ancak hiç kimse bina yapmaya elverişli olmıyan maddelerden bir bina yapamaz. Bozkırlar'ın bu iptidai sakinleri değişen duruma uymak istemiyorlardı.

Kısmen yüksek kültür sahibi milletler üzerinde çabucak elde edilen zaferler, onların hakimiyetleri altına aldıkları bu milletler ve onların hukuk ve kültürlerine karşı duydukları istihkarı sınırsız bir şekilde arttırmıştı. Bundan ötürü de bu milletlerin insafsızca sömürülmeleri ve vergi vermeleri yolunda koydukları usuller kendilerine az bile görünüyordu, Ancak fatihler, hâkimiyetleri altına aldıkları milletlerin büyük kütlesi içinde kendilerinin kaybolacak kadar küçük bir azınlık teşkil ettiklerini bu milletlerin oldukça sakin geçecek uzun yıllarda zaferlerin parlaklığını ve intikamın korkunçluğunu unutacaklarını ve nihayet barışın işsizliği içinde kendilerinde de savaşımlı ruhun uyuklayacağını göz önünde tutmuşlardı. Böylece ele geçirilmiş olan ülkelerdeki Moğol hakimiyeti şaşılacak kadar kısa bir zamanda sona erdi. 1256 da Hülâgû'nun İran'da kurmuş olduğu İlhanlılar sülâlesi 1344 de yok oldu. 1242 de Kara-Hülâgû'nun Orta-asya'da (Buhara) kurmuş olduğu Çagatay hanedanı 1370 de Timurlenk'in darbeleri altında yıkıldı. Altın Ordu ise 1380 de Kulikov sahasında Ruslar'a karşı büyük bir yenilgiye uğradı. Nihayet, birleşmiş Çin'de hüküm sürmüş olan son Yüan imparatoru Togan-Timur (Shun-ti) 1368 de Moğolistan'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştı.

2. §

Mançu hakimiyetine kadar (1691) iç karışıklıklar devri

Yüan'ların Çin'den kaçmalarından sonra geçen üç yüzyıl içinde Moğol tarihi ya dış düşmanlara karşı yahut da iç kargaşalıklardan ötürü genişlenen hemen hemen fasılasız savaşlardan ibarettir. Togan-Temur'un ard gelenleri durmadan kendilerini, taht üzerinde hak iddia edenlere, kudretli aşiret prenslerine ve klan başkanlarına karşı savunmak mecburiyetinde kalmışlar, en son 15.nci yüzyılın başlarında da Cengizliler'in önderliğindeki Kuzey (Doğu) Moğolları, Batı Moğollar'ından ayrılmışlardı.

Daha 14.üncü yüzyılın sonlarına doğru Batı Moğollar'ından bilhassa Çungaristan'da oturanlar ayrı bir birlik kurmuşlardı. Bu birliğe giren dört en önemli aşiretten ötürü Birlik «Derben - Oyrat» (Dörtlü - Birlik) adı altında tanınmıştı. Bu «Oyratlar» Mahmud'un önderliğinde hakimiyetlerini bütün Moğolistan'a tanıtmışlar ve Mahmud'un torunu Esen Çinliler'i bile büyük bir yenilgiye uğratarak (1449) Ming imparatoru Ying-tsung'u esir etmeğe muvaffak olmuştu. Ancak Esen'in ölümünden sonra, sözde de olsa Cengizlilerin hakim oldukları Doğu Moğollar'ı gene üstünlüğü elde etmişlerdi. Dayang - Han bir kere daha bütün Moğolistan'ı birleştirmeye muvaffak olmuş fakat ölürken (1544) ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırmıştı. Bundan sonra Moğolistan hiçbir zaman bir tek Han'ın hakimiyeti altında birleşemedi. Güney Moğolistan en yaşlı oğullara verilmiş, Kuzeydeki Halha ise en küçük oğul Gerestsenze'ye düşmüştü.

Bir müddet kuzeye de hakim olup Çin'e karşı da oldukça büyük başarılar elde eden Güney-Moğol devleti (İçmoğolistan) 17. nci yüzyılın başlarında Mançu'ların baskısı karşısında geri çekilmek ve 1633'ten sonra bunlara tâbi bir devlet hâline gelmek mecburiyetinde kaldı.

Kuzey Moğolistan (Halha) da Gerestsenze, en son zamanlara kadar mevcut olup en çok sayılan prens sülâlerinin kurucusu oldu. Ölürken ülkesini yedi oğlu arasında yedi «Hoşuna» a (küçük prenslik) ayırdı. Bunlar da sonradan buna benzer ayrımlar yaptıklarından ve bunlardan sonra gelen Hoşun prensleri de aynı prensibe sadık kaldıklarından bu prensliklerin sayısı gittikçe çoğaldı. Gerestsenze'nin oğullarının ard gelenleri adını burada anmak gerekir. Çünkü bunlara, son zamanlara kadar, Dış Moğolistan'ın üç büyük hanlığının (Aymak) - son zamanlarda idarî bölge - adları olarak kalmış bulunan unvanlar - belki de Dalai Lama tarafından - verilmiştir: Dzasaktu Han, Tuşetu Han, Tsetsen Han; bu üç büyük hanın etrafında küçük hanlar gruplaşıyor ve böylece «Aymak» ı teşkil ediyorlardı.

Çok geçmeden Kuzey Moğolistan (Halha) da Mançular'la bir Modus Vivendi yapmak mecburiyetinde kaldı ve böylece, İçmoğolistan kuzeydoğudaki komşunun baskısına boyun eğdikten sonra kuzeydeki üç Aymak da biribiri ardından (1634-38 arasında) Mançu'ların hakimiyetini tanıdılar. Bu tanıma tabii tam mânasıyla sözde bir tanımaydı ve tehlikeli komşudan korunmaktan başka bir şeyi hedef tutmuyor ve ülkenin fiili bağımsızlığını ve iç durumunu haleldar etmiyordu.

Mançular'ın güneydeki komşularını sıkıştırmaya başladıkları bu sıralarda (17. nci yüzyıl başları) Çungaristan'daki Batı-Moğollar'ı arasında da esashi değişmeler göze çarpmaktaydı. Belki enerjik aşiret prensi Batur Han'ın hakimiyetinden kurtulmak, belki de yalnızca yeni yaylaklar aramak için bazı aşiretler topluluktan ayrılıp göç edip gittiler: Guşi Han Tibet'e gitti ve Dalai Lama'nın hakimiyeti ele geçirmesine yardım etti; Ho-Urluk önce Sibirya'ya oradan da Volga bozkırlarına gitti ve burada milleti Kalmuk adıyla tanındı.

Mançular'ın kudretlerinin gittikçe tehlikeli bir şekilde artması, İçmoğolistan'ın göz açıcı örneği ve aynı zamanda bitmek tükenmek bilmiyen iç kavgalar sonundaki zayıflık hissi, Halha ve Batı Moğolistan'daki Oyrat prenslerini iç bakımdan sağlamlaşma ve dışa karşı savunma yolunda enerjik adımlar atmaya mecbur etti. Yukarda adı geçen Oyrat prensi Batur'un teşvikiyle 1640 yılında - belki de Çungaristan'da - Kuzey ve Batı Moğolistan'dan 44 Moğol aşiretinin başkanları ayrıca Kuku-Nor ve Volga

Kalmuklar'ının başkanları müşavere için toplandılar. Görüşmelerin sonunda şunlara karar verildi: 1) toplantıya katılan prensler arasında bir ittifakın imzası, 2) Sonradan Tsaacın -Biçik (Yargıçlar kitabı) adı verilen bir kitapta toplanmış olup bütün müttefik prenslerin ülkelerinde yürürlüğe girecek olan bir sıra kanun normlarının yazı ile tespit edilmesi (Bk.II.Bölüm, 3. kesim ve III. zeyldeki metne). Moğollar'ın diğer bütün anlaşmaları gibi bu ittifak da tabiatıyla kısa ömürlü oldu.

Doğu-Türkistan'ı fethetmiş olan enerjik Oyrat prensi Galdan bütün Moğol aşiretlerinin hükümdarı olmak yolunda ihtiraslı bir plan hazırlamıştı. Daha 1670'de Halha'ya ilk akınları başladı. Bu akınlar 1688'de ülkenin korkunç bir şekilde tahrip edilmesi ve 20 000 ailenin güneye giderek orada Mançu hakimiyeti altına girmeleriyle sonuç buldu. Çin kroniklerinin bildirdiğine göre ilk Moğol Hutuhtu'su Undur-Gegen, Ruslar'la Çinliler'in hangisinin himayesini isteyeceklerini bilemeyen Moğollar'a Çinlileri tavsiye etmişti. 1691'de Dolon-Nor'da konaklamış olan imparator K'ang-hsi'nin de huzuruyla ve büyük merasimlerle yeni uyrukların Çin imparatorluk birliğine girişleri kabul edildi ve bundan sonra göç edip gelmiş olan Halha Moğollar'ına İçmoğolistan'da yaylaklar gösterildi.

3. §

Çin Hakimiyetinde Moğolistan

Bundan böyle Halha Moğollar'ını korumakla vazifeli olan Mançular şimdi Oyratlarla 70 yıl sürecek olan müthiş mücadelelerine başlamış bulunuyorlardı. Galdan'ın ölümünden (1697) sonra da Oyratlar'ın başına bir sıra çok kudretli Hanlar geçmişti. Bunların yalnız Halha'yı ve Kuku-Nor bölgesini değil hatta Tibet'i ele geçirmek yolundaki büyük plânları ile Ch'ing imparatorlarının aynı mahiyetteki plânları karşılaşmaktaydı. Mançular'la Oyratlar arasındaki mücadele nihayet 1758'de Oyrat aşiretlerinin korkunç bir şekilde imhasıyla sonuçlandı. Oldukça boşalmış olan Çungaristan'a çok geçmeden Kırgızlar ve Volga'dan geri dönen Kalmuklar gelip yerleştiler ve Mançular tarafından iyi karşılandılar. Böylelikle bütün Moğolistan (ve Çungaristan) Çin hakimiyeti altına girmiş oluyordu. Bu hâkimiyet 1911'e kadar aralıksız devam edecekti.

Bir ara İçmoğolistan'a yerleştirilmiş olan Halha Moğollar'ı bu arada yurtlarına geri gönderilmişler ve oraya yeniden yerleştirilmişlerdi. Bu ise pek öyle kolay bir iş olmamıştı, çünkü bunlar yabancı topraklarda buldukları sıralarda göçebe aşiretler arasında önemli değişiklikler meydana gelmişti. Üstelik geri dönenler çok geçmeden gene Çungarlar'ın akınları-

na maruz kaldılar. Her ne kadar yukarıda anlatıldığı üzere Caldan'ın ard-gelenlerinin kesin bir şekilde yenilmeleri üzerine yeniden sükûnet temin edildiyse de, ardı arası gelmeden sürüp giden savaş kargaşalıkları ve bunlarla ilgili olarak yapılmış olan daimî sığır müsadereleleri ve düzenli bir hayatın yokluğundan ötürü gittikçe artan eşkiyalık sonunda ülkenin iktisadî durumu korkunçlaşmıştı.

Buna karşılık 18. yüzyılın ortalarından Çin'den ayrılmaya kadar süren gerek içde gerek dıştaki hemen hemen devamlı barış yavaşda olsa iktisadî bir yükselmeye sebep olmuştur. Bu yükseliş ancak, sonradan bahsedeceğimiz, bam başka mahiyetteki müdahalelerden müteessir olmuştur.

Bir zamanlar dünyanın yarısını ele geçirip buraların sakinlerine hükmeden ve dünya hakimiyetini kaybettikten sonra yüzyıllarca bitmek tükenmek bilmez iç mücadelelerden kurtulamıyan Moğollar istiyeye istiyeye 150 yıl boyunca yabancı hakimiyetine boyun eğmişlerdir. Bu şaşılacak olay nasıl anlaşılabilir?

İlkönce, 18.nci yüzyılın Moğollar'ı artık Cengiz Han'ın elinde öyle kudretli bir âlet hâline gelmiş olan, fetih arzusuyla dolu savaşkan süvari millet değildi. 16. ncı yüzyılda Budizma Moğolistan'a girmiş bulunuyordu. Bu giriş çok geçmeden derinliği kadar genişliği de şaşılacak kadar büyük olan tesirler gösterdi. Lamaizma'nın yozlaşmış bir şekli hâlinde gelen Budizma, şaşaalı bir ibadet ve Bodhisattva'nın, azizlerin ve şeytanların Pantheon'unu da birlikte getirmişti. Bunların, bozkırın çocuğumsu sakinlerine tesir etmesi pek tabiiydi. İnanma yolunda gayretli olan prenslerin de tuttıkları bu yeni inanç çabucak yayıldı. Büyük servetler toplayan ve çalışmayı pek sevmiyen göçebelere gölgelerinde rahat bir hayat temin eden manastırlar kuruldu. Böylece dinî taassubun ve tenbelliğe meylin karışmasının sonucu olarak, gittikçe sayısı artan ve tarihte hiç bir rahip sınıfının fertler üzerinde haiz olmadığı bir tesire sahip bulunan ve eskinin savaşkan ordularının, dua eden Lamalar ve barışçıl çobanlardan ibaret bir millet olmasına sebep olan bir rahip sınıfı ortaya çıktı.

Mançular daha başlangıçtan bu yana Lamalar'ın iktidarından kendi gayeleri için faydalanmasını bildiler. İlk Moğol Hubilkan'ı (Reinkarnation, ruhun yeniden vücuda girmesi) bile 10 yıl (1691-1700) Peking sarayında yaşadı ve bundan böyle Mançu hanedanı gayelerine erişmek için Moğol rahiplerini kullanmayı tercih ettiler.

Buna ek olarak - «divide et impera» kaidesinin tıpa tıp uygulanması - Mançu hükûmeti mevcut Hoşun'ların (Küçük prenslikler) gittikçe

parçalanarak küçülmelerini teşvik etti; öyleki yalnız Halha'da bunların sayısı 24'den 86'ya çıktı; tabii böylece buna paralel olarak hüküm süren prenslerin kudreti de gittikçe zayıflıyordu. Üstelik Peking'de, uydurulmuş bir hiyerarşi, gözdelere tevcih edilen çeşit çeşit unvanlar ve bilhassa nüfuzlu Hanların imparatorluk prensesleriyle evlendirilmeleri yoluyla prensleri birbirinden ayırmaya hatta içi düşmanlıkların çıkmasına dikkat ediliyor ve ayrıca Moğolistan için hazırlanan kanunlarda ifadesini bulan birçok asilzade imtiyazlarıyla bunlar ve halk arasında derin uçurumlar açılıyordu. Böylece bir yandan Lamaizma'nın yayılmasıyla ortaya çıkan gelişme bir yandan da Peking hükûmetinin ustaca politikası sonunda, bir zamanların bu yenilmez fatih milletinin sessizce hakimiyet altına alınması şaşılacak bir şey değildir.

Başlangıçta Çinliler'in Moğolistan'a gidip yerleşmeleri, bunun yasak olmasından veya hiç olmazsa ailelerin birlikte götürülmesi menedilmiş bulunduğundan ötürü güçleştirilmiş iken geçen yüzyılın 80.inci yıllarına doğru, Çinliler'in oralara yerleşmeleri Mançu hükûmeti tarafından iyice teşvik edilmiştir. Bir yandan fazla nüfus için toprak aranmaktaydı, bir yandan da Rusyanın Dış-Moğolistan'ı ilhak yolunda arzular beslemesi buna sebep olmuştu. Göçenlerin baskısı Moğollar'ı yaylaklarından öteye itmiş ve çok geçmeden Çin (Mançurya dahil) ile Moğolistan arasındaki sınır çenberine Çinliler yerleşmiş yavaş yavaş bunlar içeriye de sızmışlar ve Urga ile Kiaçta arasına, kervan yolunun boyunca, yerleşmişlerdi. Yerleşme büroları açılmış, köylüler toprakları satın almışlar ve göçebe Moğollar yavaş yavaş atalarında kalma yaylaklarının yabancı ek'nciler tarafından ele geçirildiğini görmüşlerdi. Kısa bir zaman içinde Çinliler'in yerleşme politikasının sebep olduğu huzursuzluk, yıllar geçtikçe rahatsız edici tezahürler, kısmen de karıştırıcı dedikodular ve nihayet gerek Çinliler gerek Moğollar tarafından gittikçe artan bir asabiyet sonunda tehlikeli bir şekilde çoğaldı.

Çoktanberi zaten Çinli tüccarların ihtikâr mahiyetindeki faaliyetlerinin sonunda kuvvetli bir huzursuzluk meydana gelmişti. Bunlar asilzadelerin büyük bir kısmını - hatta bazan bütün bir Hoşun'u - güneydeki komşunun soğuk kanlı hesaptan başka bir şey bilmeyen sermayesinin borçlusu haline getirmişlerdi (4). Kiaçta yakınlarındaki altın sahalarına Çinli Kuliler'in akın etmesi de iyi bir gözle görülmedi (5), çünkü bunlardan bir kısmı sonradan oralara yerleşip kaldılar. 1908'de Çinliler'in Urga-Kalgam demiryolunu yapmayı tasarladıkları hakkında bir şayia çıktı. Bunun üzerine Urga'daki Rus başkonsolosu, durmadan hükûmetine Moğollar'ın arasında huzursuzluğun gittikçe arttığını, bunların haklarını

tehlkede gördüklerini ve status quo'nun muhafazası için Peking'e mura-caat ettiklerini bildirdi. Urga'daki Çin Amban (Vali) ın mahalli birçok olaylar sırasında Hutuhtu'ya karşı diplomatik olmıyan hareketleri (1910) için çığrından çıkmasına yetti. Moğollar Rusya'ya baş vurmaya karar ver-diler; çünkü üstelik Çin hükûmeti azalmıyan bir enerji ile yerleşme pol-tikasına devam ediyor ve Moğol garnizonlarına modern talim görmüş Çinli birlikler göndermeyi tasarladığı da tespit edilmiş bulunuyordu. Moğollar'ın tarafında idare edici kuvvetin, ruhun (spiritus rector), Lama-lar'ın başı, Urga'daki Hutuhtu'nun olduğu kendiliğinden anlaşılır; çünkü müminlerin derdlerini anlattıkları en yüksek otorite o olduğu gibi kendi-si de - yukarda işaret edilmiş olduğu gibi - son zamanlarda Mançu hükû-metinin mümessileri ile pek de hoş izler bırakmıyan tecrübelerde bulun-muştu.

Moğollar'ın bu adımlarına Ruslar tarafından ne gibi bir tesirde bu-lunulduğu tespit edilememektedir. Çar hükûmetinin ajanlarının faaliyet-lerinin pass'f bir gözetlemeye ve Moğolların «özbaşlarına» vermiş olduk-ları kararların Petersburg'a bildirilmesine inhisar ettiği pek de akla ya-kın gelmemektedir. Mançu hükûmetinin sandığı gibi, Rusya'nın Moğol-istan'ı ilhak etmek istediği de pek akla yakın gelmez. Zira, idaresi ve as-kerî emniyeti, değeriyle mütenasip olmıyan meblağları yutacak böyle muazzam bir ülke neye yarıyacaktı? - Her ne kadar yıllar boyunca bu-nu teşvik eden sesler eksik olmamıştıysa da bunlara, ilgili makamlar önem vermemişlerdi. Meselâ daha 1854 de Doğu Sibiryaya genel valisi Muravieff (Amurski) Rusya'nın Moğolistan'ı himayesi altına almasını teklif etmişti. Ancak kendisine, Urga'daki Hutuhtu'nun iyi niyetlerini elde etmekle ve en nüfuzlu prenslerin dostluğunu aramakla yetinmesi bildirilmişti. II. Nikolay ile senli benli dost olan Buryat mucizevî tabibi ve maceraperesi-ti Badmayeff 1890 yıllarında III. Aleksandr'a, II. Nikolay'a ve Kont Witte'ye tekrar tekrar Moğolistan'ın, Tibet'in ve Çin'in bir kısmının ilhaki yolunda fantastik bir tasarı sunmuştu. Rus - Japon savaşının ön ta-rihi ile tanınmış olan toprak spekülâsiyoncusu Bezabrazoff'un malî guru-bu da 1903 yılında cesaretli olduğu kadar başarısız kalan bir şekilde Moğolistan'ın ilhakını istemişti. 1905 de bir mühendis tarafından sunul-muş olup Sibiryaya demiryolunun yükünü azaltmak için düşünülmüş bulu-nan ve Moğolistan'dan geçmesi gereken bir Uralsk - Manchuli paralel demiryolu tasarısı da Rus hükûmeti tarafından reddedilmişti. - 17.7.1907 tarihli Rus - Japon anlaşmasının 3. üncü maddesinde her ne kadar Rus-ya'nın Moğolistan'da ayrıca menfaatleri olduğu kabul edilmiş idiyse de, buna ek olan gizli bir notada da bununla status quo'ya dokunulamı-yacağı üzerinde de ayrıca durulmuştu.

Moğolistan'daki Rus menfaatleri siyasî değil sadece iktisadî mahiyette idiler. 5 numaralı notta Rus ticaretinin Moğolistan'a girip ilerlemesi ve Çinli sermaye ile mücadelesinde kazanmış olduğu küçük başarı kısaca anlatılmıştır. On yıllar boyunca Rus ticaretinin öncülerini Sibiryaya illerinin kasabalarından (Biisk, Minosinsk, Verkhneudinsk, Troitskosavsk) gelen küçük tüccarlar teşkil ettikleri hâlde 1910 yıllarına doğru Rus sanayii ve büyük ticareti Moğol ticaretiyle canlı bir şekilde ilgileneğe başladılar ve gittikçe artan bir nispette hükûmetin dikkatini Moğolistan'a çekmeği bildiler. Böylece 1909 da Ticaret Bakanlığında Moğol pazarının incelenmesi için ayrıca bir komisyon teşkil edildi. Aynı zamanda basın seferber edildi ve bir kısmı Moskova dokuma sanayii tarafından tertip ve techiz edilen bir çok seferler sonunda yeni ülke incelendi. Nüfuzlu tüccar muhitleri kendilerine bürokratik gözüken hükûmet politikasını şiddetle tenkit ettiler ve Moğolistan konusu o zamanların başkent ve Sibiryaya basınının sütunlarından eksik olmadı. Bir çokları açıktan açığa ilhak istemekteydiler, bunun yanında, Sibiryaya demiryolu ile Moğolistan sınırı arasında daha ucuz nakliyyeyi temin edeceği sanılan Mysovaya - Kiaçta demiryolunun tasarısı da çok sık incelenmekteydi. Tertip edilmiş olan seferlerden kötü haberler gelmesi üzerine memnuniyetsizlik daha da arttı. Rus manifatura mallarının İngiliz malları karşısında geçilemek mecburiyetinde kaldıkları tesbit edilmişti. Ayrıca Çinlilerin İngiliz komisyoncuları oldukları kabul edilmiş ve inşası yakın görünen Urga - Kalkan demiryolu ile Moğolistan'daki Rus ticaretinin sona ereceğine inanılmıştı.

Böylece Rus hükûmeti, ticaretin ve her şeyden önce Moskova dokuma sanayiinin menfaati icabı, Moğol meselesinde daha yüksek bir faaliyete yöneldi. Ayrıca diğer, menfaatlerine pek uygun düşen durumlar da hükûmeti böyle bir politikaya dâvet ediyordu. Ancak gene de Rus politikası bakımından Moğolistan'ın ikinci derecede önemi olan bir mesele olduğu kendiliğinden anlaşılır. «Halha'da ki iç durum bizim hayati menfaatlerimize dokunmamaktadır. Moğolistan meselesi bizim için bir vasıta olmak bakımından önemlidir ve Çin'deki diğer siyasî vazifelerimizin hallinde kefeye konulmak icap eder» diye Rus dış işleri bakanı Peking'deki Rus elçisine telgraf göndermişti (27.7.1911) (6).

1911 Temmuzunu sonlarına doğru Moğollar, rütbe sahiplerinden müteşekkil bir heyeti, Rus hükûmetinden Moğolistan'ın himayesini kabul etmesini rica etmek üzere Petersburg'a gönderdiler. Petersburg'da uzak doğu maceralarına atılmak istenilmediğinden ve tam bu sırada üstelik Yakınoğuş'da durum endişe verici bir şekilde gerilmiş bulunduğundan

bu rica kabul edilmedi ama gene de İrkutsk askerî bölgesinin kurmayı vasıtasıyla Hutuhtu'ya 15 000 silâh, 7,5 milyon mermi ve 15 000 kılıç gönderilmesine engel olacak bir sebep de görülmedi.

Bundan biraz sonra Çin'de patlak veren ihtilâl Moğollar'a bu Rus silâhlarını kullanmak fırsatını verdi: Çin'li memurlar kovuldular ve 18 Kasım 1911 de Dışmoğolistan'ın bağımsızlığı ilân edildi. 16 Aralık'da da Urga Hutuhtu'su «Birçokları tarafından tahta çıkarılan» adı altında Han olarak tahta çıktı. Moğolistan'ın diğer bölgelerinden, bilhassa batısından, Çinliler 1912 yılında yavaş yavaş çıkarıldılar, Ağustos 1912 de de bütün Kuzey Moğolistan Urga Hutuhtu'su (Bogdo-Gegen) nun hakimiyeti altına girdi.

İncelememizin çerçevesi içinde Moğol tarihi hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiyi burada kesiyoruz. Moğolistan 220 yıl, başlangıçta hâkimane bir politika kovuşturduktan sonra yozlaşan, hükmettiği insanların ihtiyaçlarını artık anlamıyan bir yabancı hanedanın hakimiyeti altında kalmıştı. Bir zamanlar dünyanın korktuğu hâkim bir millet iken çoktan beri tenbel çobanlar ve ahlaksız rahipler hâline gelen ve frengin mahvetmekte bulunduğu, en şanlı atalarının kültürleri seviyesinin üstüne çıkmamış olup geniş fakat az nüfuslu bir ülkede, Rus ejderhası ile Çin canavarı arasında yaşayan bu insanlar kendi içlerinden gelerek değil olayların baskısı ile tehlikeli bir hediye olan özerkliği almışlardı veya Ruslar'ın yahut da Çinliler'in kurbanları olmaları mukadderdi.

Dünyadaki büyük olaylar Moğolistan'a da tesirden geri kalmadı: Özerkliğ'in ilânından - 5. Kasım 1921 - tam on yıl sonra yeni teşkil edilmiş olan bir Moğol cumhuriyeti Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imza etti. Bundan iki yıl sonra da Huruldan (Parlamento) Sovyet hukukçuları tarafından hazırlanmış olan Moğol anayasasını tasdik etti. Yıllar geçtikçe hızlandırılan bir sovyetleştirme sonucu bugün bu ülke her ne kadar hâla de jure özerkse de de facto kuzeydeki komşusunun tâbii olmuştur.

2. Kesim

MOĞOL LAMAİZMASI

Şamanist Moğolistan'a Budizma 16. ncı yüzyılda Lamaizma biçiminde, yani budist reformatörü Tsongkhapa'nın «Sarı Bilgi'si» hâlinde girdi. Prenslerin gayretli teşvikleri ve rahiplerin mahir propagandaları sonunda, şaşılacak kadar çabuk bir zamanda Lamaizma bütün ülkeye yayıldı: 1586 da Gerestsenze'nin torunlarından Abatay - Han, eski başkent Karakurum'un yerinde ilk manastır Erdeni-dzu'yu yaptırdı; 1635

de ilk Hubilgan (aş. bk.) Halha'da görüldü ve 17. yüzyılın ortalarına doğru yeni din bütün kuzey Moğolistan'ı kaplamış bulunuyordu.

1. §

Manastırlar

Dinin baş yurdu ve çok kere dinî yüksek rütbe sahiplerinin oturduğu yer Manastırdır. Bütün ülkeye yayılmış bulunan ve sayıları çok olan (1) manastırlar kuruluşlarına göre dört sınıfa ayrılabilirler :

1) Gegen yahut Hutuhtu manastırları, bunları Halha Moğolları, faziletleri veya mucizeleri ile temayüz etmiş bulunan Hubilganlar'ın oturup da halkın iyiliği yolunda dua etmeleri için inşa etmişlerdir;

2) Mançu sülâlesi imparatorları tarafından Çin maliyesi hesabına inşa ettirilmiş olan imparatorluk manastırları.

3) İktisadî durumun bilhassa iyi olduğu yıllarda bir Sumun (en küçük süvari birliği) un bir manastır inşa etmek için birleşmiş olan aileleri (150-200) tarafından inşa edilmiş olan Sumun manastırları. Bunlar çok geçmeden, bakım için gereken vasıtaların yokluğundan Lamalar tarafından terk edildiklerinden ancak bayram günlerinde âyin için ziyaret edilirler.

4) Çok sofu prensler veya akrabaları tarafından savab olsun diye inşa ettirilmiş olan özel manastırlar. Bunların da büyük bir kısmı, yaptıranın ölümünden sonra varisler tarafından ihmal edildiklerinden Sumun manastırlarının düştükleri duruma düşmüşlerdir.

Bunlar içinde en önemlileri ve bizim incelememize konu teşkil edecek olanları Gegen manastırlarıdır. Bunlar yapıldıktan sonra, yapılmaya katılmış olan prenslerden her biri, kendilerine hukuken ve iktisaden bağlı ailelerden bir kaç tanesini manastırın evliyasına temlik etmekte olduklarından ve bunlar da bundan böyle Şabınar (Müfredi: Şabi) adı altında bu evliyaya hizmet ile mükellef bulduklarından bu manastırlar ayrıca önem kazanmışlardır. Bekaları pek de em'in olmıyan tahsisata bağlı bulunan imparatorluk manastırlarının aksine - Sumun manastırlarını ve özel manastırları bütün bütün bir yana bırakıyoruz - böylece Gegen manastırları Şabınar'ın çalışma kudretleri sayesinde daha başlangıçta sağlam maddî bir temele dayanabiliyorlardı; manastıra bağlı 50 aile bile bir manastırın bağımsızlığını ortalama olarak temin ediyordu. Şabınar'ın tabii çoğalması ve sonradan yapılan hibeler bu değerli mülkü gittikçe genişletiyor ve böyle çabucak zenginleşmiş olan manastırlar çok geçmeden ülkenin dış hayatında en belli başlı amil oluyorlardı. Gene de her manastırın Şabınar sayısı başka başkadır; bunda en bü-

yük amil manastır evliyasının itibarıdır: Urga'daki Cebun - Damba - Hututu'nun 20 000 den fazla Şabi ailesi yani 100 000 den fazla adamı olduğu halde başka manastırlarınki bunun ya yüzde biridir veya daha da azdır.

Manastırlar kendilerine Şabi çalışma kudreti halinde verilmiş olan servetle murabahada bulunmayı pek ustaca başarmışlardır. Şabi'lerin bir kısmı ya manastır sürülerinin çobanlarıydılar yahut da diğer ayak işleri ile uğraşmaktaydılar; diğer bir kısmı da kendi iktisadî teşekküllerini işletiyor ve servete göre kademelendirilmiş vergileri Manastırlara vermekle mükellef tutuluyorlardı. Bunların kervancı olarak Çinli firmalar hesabına ihracat mallarını Kalgan'a veya Kuei-hua-ch'eng'e sevktelemeleri bilhassa değerliydi. Çünkü mal nakliyatı için bahse konu olabilecek öküzlerin ve develerin büyük bir kısmı manastırların elinde bulunmaktaydı (2). Çinliler yük ve çekim hayvanı kiraya verenler arasında, ziya, hasar veya temerrüden dolayı sorumlulukda en çok teminatlı görünenleri tabii tercih ediyorlardı. Kervanda kervancı olarak çalışan Şabi'nin kendisinin de hayvanları bulunursa, o zaman kervancı yükletene karşı sorumluluğu kabul ettiği için manastıra nakliyatın büyüklüğüne ve kervanın gideceği yerin uzaklığına bağlı (ve her halde manastırdan manastıra değişen) bulunan bir ücret de veriyordu.

Manastırların önemli gelir kaynaklarından bir başkası da posta işlerinin taahhüt edilmesiydi. Bu iş için tabiidir ki büyük at sürülerinden ve Şabi'lerin hizmetinden faydalanılıyordu. Hoşunlar tarafından her posta istasyonu için manastırlara ödenen ücret ortalama olarak yılda 400 gümüş Tael'i bulmaktaydı (1939 rayıcı ile 400 lira); bu arada unutmamak gerekir ki, boş kalan bozkır atlarının yem masrafları da yoktu.

Hacıların ve diğer müminlerin ihtiyaçlarını temin için manastırların dolaylarında tesis edilmiş olan çok sayıdaki çinli dükkânları da bu manastırlara, yüksekliği yerine göre değişen bir vergi - ortalama olarak dükkân başına yılda 20 Tael - ödemekte idiler.

Böylece manastırlar önemli miktarlarda nakit toplamaya muvaffak olmuşlar ve bunun bir sonucu olarak borç para vermeğe de başlamışlardı. Genel olarak Hoşunlar borç ahyorlar ve yılda % 36 ya kadar varan faiz ödüyorlardı. Manastırların arta kalan nakitleri ekseriya küçük, az gelirli diğer manastırların bakımında veya sonradan baş manastır tarafından idare edilen yeni manastırların inşasında kullanılıyordu. Böylece Urga Hututu'sunun Urga'dan başka tam dokuz manastırı vardı.

2. §

Rahipler

Böylece Lamaizma'nın, manastırların zenginliği ve bu manastırların halkın büyük bir kısmını ve hatta bütün idarî bölgeleri hizmet mükellefiyeti (Şabi'ler) ve borç köleliği ile kendisine bağlaması sonucunda, bütün ülkede zaten çok büyük olan kudreti rahip sayısının ezici çokluğu yüzünden hem bir kaç misli artmış hem de bununla bu kudret dış ifadesini bulmuştur. Her ne kadar genel olarak - Çin hakimiyeti sırasında ve sonradan en son yıllara kadar - bütün erkek nüfusun sekizde beşinin rahip sınıfına mensup olduğu söylenirse de, bu iddia hiç olmazsa buradaki «rahip» kelimesinin tam bir din hizmetkârı anlamında kullanılmadığı yolundan gidilerek sınırlandırılmak gerekir. Bu orantının içine, her hangi bir dinî vazifeyi üstlerine almış olup, aşağıda da açıklanacağı üzere, hiç bir suretle rahip olmıyan kimseler de sokulmuştur. O halde kim rahip veya Lama idi? Bu soruyu Moğolistan için en yüksek idarî merci olan Çin hükûmeti başka Lamaizma ise başka türlü cevaplandırmıştır.

Önce Çin hükûmetinin kimleri rahip sınıfına mensup addettiğini tespit edelim. Hükûmet «Lama» ları bütün vergilerden ve devlete bulunulması gereken her türlü edadan, herşeyden önce de askerlik hizmetinden muaf tuttuğu için kendisinin «Lama» kavramını iyice tarif etmesi gerekiyordu. Hükûmet yalnız, Moğolistan'ın en yüksek idarî makamı olan Li-fan-yüan tarafından verilmiş bir Lama hüviyeti bulunanları Lama sayıyordu. Kim böyle bir hüviyet elde etmek ve böylece rahip sınıfının imtiyazlarından faydalanmak isterse kendi Sumun'undan bu hususta Sumun'un bir itirazı olmadığı hakkında bir vesika almak icap ederdi. Talip bu vesikayı bundan sonra kendi Hoşun'unun Yasak'ına (Prensine) bir dilekçe ile birlikte sunar ve bu dilekçede Yasak'dan Li-fan-Yüan'a kendisine bir Lama hüviyeti verilmesi için bir dilekçe yazmasını rica ederdi. Bunun üzerine Yasak bu dilekçeyi, Sumun'un vesikasını ve kendisinin bu husustaki raporunu ilgili Aymak'ın Çulgan (Meclis) na gönderirdi. Çulganın başkanı olan Çulgan-u-darga da bu iş için Peking makamlarıyla yâni Li-fan-yüan ile temasa geçerdi. Li-fan-yüan hüviyetin verilip verilmemesi hususunda takdir serbestisine sahipti. Ancak her yıl kaç hüviyet vesikası verdiği hakkında da İmparatora rapor vermesi gerekiyordu. Demek ki muamele çok girift, uzun ve rüşvet almaya pek teşne bulunan Çin memurları da işin içine girdiklerinden oldukça pahalydı da. Bundan dolayı pratik te bu yoldan pek az gidilmiştir. Hatta daima manastırlarda yaşayan Lamalar'ın bile pek azının Lama hüviyeti vardı. Hükûmet de her iki gözünü kapıyor ve işin tanzimini Yasaklar'a bırakıyordu. Bunlar ise, mümin oldukları için rahip olma yemininde bulunmak istiyen-

lere bir yandan güçlkle engel olabiliyorlar ve böylece Lamaların sayısının artmasına bir sınır konulmamış oluyordu; diğer yandan da her Yasak kendi Hoşun'unun menfaatlerini korumakla mükellefi ve bundan ötürü de yalnız rahip olma yeminini etmiş olup böylece imtiyazlı rahip sınıfından sayılması gerektiği iddiasında bulunan her kesi, Hoşun mensuplarının bütünüünün hükûmete karşı ifaya mecbur oldukları mükellefiyetlerden masun kılarak bunların hisselerini diğerlerine yükliyemiyordu. Böylece pratikte Yasaklar rahip sınıfının imtiyazlarını yalnız ve yalnız rahip olup rahiplikten başka meslekleri bulunmayan ve daimî olarak manastırlarda yaşayanlara tanıdılar. Bunlara «Yazılı» rahipler adı verilmekte idi. Gerçekten de bunlara dünyevi bir merci olan Yasak'ların Hoşun'un diğer mensupları için tuttuklarından ayrı bir özel listede yazılı idiler. Bunun gibi manastır idareleri de bunları bir deftere yazmaktaydı, ancak bunun için Yasak tarafından manastıra daimî olarak girme yolunda verilmiş bir izinnamenin manastır idaresine gösterilmesi şarttı Buna karşılık, bozkırda yaşayan ve manastıra karşı yalnız büyük Hural (âyin) lara katılmakla mükellef bulunan büyük Lamalar topluluğu Hoşun idaresinin sicillerinde devlete karşı mükellefiyetlerde kendilerinden ayrılmadıkları Hoşun'un diğer mensupları ile birlikte yazılı idiler, yalnız bunların adlarının ardında rahiplik rütbeleri yazılı olurdu.

Lamaizma da her yemin edeni rahip sınıfından saymazdı. Yalnız aşağıda görülecek iki en yüksek tevcihe mazhar olanlar rahip sınıfından sayılırlardı. Başlıca tevcihler şunlardı:

a) *Ubashi* : Çok kere ana-baba 4-5 yaşındaki oğulların Ubaşı'lık tevcih ettirirlerdi. Bu tevcihten sonra Ubaşı olan kimseler yalnız 5 hayat kaidesine ve bazı oruçlara vsr. ye riayetle mükellef olurlardı; ancak gene de rahip sınıfına girmiş sayılmazlardı, bundan ötürü de rahip elbisesini giymek veya saçları kestirmek haklarına sahip olamazlardı. Kısaca bunları diğer kimselerden ayıran hiçbir şey yoktu.

Bu birinci tevcihin pratik değeri ancak rahiplik yolundaki ikinci tevcih için gerekli bulunan bir basamak teşkil etmesindedir. Bu ikinci tevcih

b) *Bandi*lik tevcihidir. Böylece çok kere, oğullarını rahip yapmak isteyen ana-baba birinci tevcihin hemen arkasından ikinci tevcih için gereken işlemi yaptırmaktadırlar. Yemini dokuz kaide ihtiva eden Bandi çömezdir ve bu sıfatla da manastırda oturmak mecburiyetindedir. Manastıra mansup oluşunun dış işareti olarak herşeyden önce saç kesiktir ve omuzlar üzerine atılan kırmızı bir kumaştan ibaret bulunan Orkimci'yi taşır. Manastır baş rahibinin tensip ettiği bir Lama'nın nezaretinde Tibet yazısını, en önemli duaları ve dinî âyini öğrenip böylece rahipliğe hazır-

lanır. Ancak Bandi her istediği anda manastırı terkedip ailesi yanına dönmek hakkını haizdir. Ancak üçüncü tevcih olan :

c) *Getsul*'luk tevcih i ile dir ki bir kimse rahiplik sınıfına bağlanmış olur. Getsul riayetle mükellef olduğu 40 kaideden biri olarak daimî be-kâr kalmak mecburiyetindedir (3). Diğer yandan da rahiplere ait bir sıra küçük işleri yapmak hakkını da elde etmiş olur. Gene de Getsul'ların çoğu tevcih ten sonra bozkıra dönmekte ve ancak büyük bayramlarda Hural'a katılmak için manastırları ziyaret etmektedirler. Bunlar bozkırda ailelerinin içinde yaşamakta her türlü dünyevî işlerle uğraşmakta ve yeminlere aldırımıyarak çok kere metres tutmaktadırlar (4). Ancak saçları kesik olduğu ve üstlerinde de rahip elbisesi bulunduğu için alelâde insanlardan ayrılmaktadırlar. Rahip sınıfına mensup olmanın bunlara gene de faydası dokunmaktadır; çünkü düğünlerde ve cenazelerde gereken dinî merasimi çok kere bunlar yapmaktadırlar ve müşterileri de daha çok az varlıklı sınıflardandırlar; zira bunlar daha yüksek bir rahibin hizmetlerinin karşılığını veremiycek bir durumdadırlar. Manastırlarda kalan Getsul'lar ise dinî incelemelerde gerekli derinliğe vardktan sonra (çok kere bununla birlikte tibeto-budist anlayışa göre ayrı bir disiplindeki incelemeler-de de bulunulmaktadır: msl. tıp, astronomi veya astrologi, mantık, hitabet, ahlak gibi) manastır baş rahibinin takdirine göre son tevcihe mazhar olurlar. Böylece tam bir rahip olan kimseye

d) *Gelong* adı verilir. Bunlar 253 dinî kaideye riayet etmekle mükelleftirler, daimî olarak manastırda otururlar ve hiç bir sınırlandırılmaya uyruk olmadan her türlü rahiplik vazifelerini ifa edebilirler. Hizmetlerine karşılık bunlar, Getsullardan çok daha yüksek bir ücret isterler; bundan ötürü de tercihan zenginlerin rahibi olurlar. *Gelong*'lar arasında Emçiler yani tabibler bütün milletin hayatında çok önemli bir rol oynarlar.

Böylece asıl meslekten olan tam rahiplerin *Gelong*'lar olduklarını, buna karşılık Getsul'ların sırası düştükçe rahiplik yaptıklarını, Bandi'lerin çömez veya manastır öğrencisi (bunlara Manşi veya Manşiki de denir) olduklarını, Ubaşı'lerin ise alelade müminlerden pek de ayırt edilmediklerini gördük. Buna rağmen, her ne kadar yukarda bahsi geçen erkek nüfusun 5/8 inin yalnız küçük bir kısmı *Gelong* ise veya idi ise gene de geriye kalan Getsul'lar ve Bandi'ler de Sakyamuni'nin ve Tsonghapa'nın dinî yolunda gayretten geri kalmazlardı.

Manastırlarda özel görevlerle vazifelendirilmiş olan birçok kişiler içinde aşağıdakiler hepsinden önce yazılmaya değer:

1) *Hanbo-Lama*, bir Hutuhtu manastırının baş rahibi; Urga'da bu,

oradaki Cebun-Damba-Hutuhtu ve en yüksek dinî merci tarafından seçilir ve imparatorun el yazısı ile bu seçim onanırdı. Buna karşılık bozkır manastırlarında baş rahip manastır rahipleri tarafından seçilir ve bu seçim manastırın Hutuhtu'su ve ilgili Yasak tarafından onanırdı;

2) *Tsorci-Lama* (baş rahip yardımcısı, Subprior), bu, yapılacak âyinler hakkında direktifler verir, bunlara katılacak Lama'ları belirtir, «Nom» ların (mukaddes kitaplar) incelemesine nezaret eder vsr.;

3) *Şiretu-Lama*, bu doğrudan doğruya âyinlere nezaret etmekle mükelleftir;

4) *Gebkü*, âyin sırasında intizam ve sükûneti teminle mükellef olup rahiplerin yaşayışlarına nezaret eder;

5) *Umzat*, bu âyin sırasında önde teganni edip dua eden kimsedir; bu, âyine başlamadan diğer rahipler de başlayamazlar;

6) *Nirba*, manastırın malî işlerine bakar;

7) Şandzotba, Şabi'ler idaresinin başıdır; bu, böyle işleri de en tecrübeli Getsul'ler (Gelong'lar değil) arasından seçilir. Urga'daki Şandzotba, Hutuhtu ile Moğol ve Mançu Amban'ı (yâni Urga'daki İmparator mümessili) tarafından tâyin edilirdi. Bunun Peking'e gidip İmparator'un huzuruna çıkması ve böylece tâyinini onatması gerekirdi. Buna karşılık bozkır manastırlarına seçilen Şandzotba'ların seçimi ilgili Aymak meclisi tarafından onanırdı. Rütbe itibariyle bozkırdakiler Yasak'la, Urga'daki ise Aymak meclisi başkanı (Hulgan-u-darga) ile bir tutulurlardı;

8) *Da-Lama*, Şandzotba yardımcısı (bunlar daima ikidirler);

9) *Zaisan-Lama*, bunlar her Şabiler Otok'u (yâni bölgesi) tarafından üç yıl süre ile kendilerini temsil etmek üzere Şabiler dairesine (yâni Şandzotba'nın Yamen'ine) gönderilen Lamalardır. Vazifeleri, yer ve kişileri tanıma bilgilerine dayanarak Şandzotba'ya ve yardımcılara yardım etmektir.

Diğer Lama rahiplerinden tamamen ayrı bir yeri Hubilgan'lar almaktadırlar. Bunlar, faziletleri veya dinî gayretleri ile temayüz etmiş olan Lamalar'ın yeniden doğuşlarıdır. Halha'da daha 1635'de ilk Hubilgan görülmüştür; o zamandan beri de bunların sayısı gittikçe artmıştır (5). Hubilgan'ların sayısının artmasının sebebi, dinin yayılması hususunda büyük hizmetleri dokunmuş bulunan her Lama'nın ölümünden sonra onun yeniden doğuşunun araştırılıp bulunmuş olmasında aranmalıdır. Sonradan buna ilâve olarak bir de Ch'ing-impatorlarının politikaları gelmiştir. Bunlar Mançu sülâlesine hizmetleri dokunan yüksek rütbeli rahipleri taltif etmekle ve sonradan bunları Hubilgan'larda yaşatmaya devam

ettirmekteydiler. Sonunda akıllı bir Şandzotba'nın, ciddi bir Gebkü'nün veya gür sesli bir Umzat'ın bile yeniden doğuşa lâyık olduğunun kabul edilerek Hubilgan'ların sayısının artmasına yol açılmasının en önemli sebebi hiç şüphesiz Lamalar'ın maddî menfaatleri idi; çünkü - bu müessesenin asıl büyük pratik değeri de buradadır - bir manastırın geliri sıkı sıkıya o manastırın bir Hubilgan'a sahip olup olmamasına bağlı idi. Hubilgan maddî fedâkarlıklarda bulunan müminler için daima başlıca çekici noktayı teşkil ederdi ve Hubilgan'ın yeniden doğuşunu temsil ettiği aziz ne kadar popüler ise ve yıllar geçtikçe yeniden doğuşların efsanelere bürünen sayısı ne kadar yüksekse, müminler o kadar çok akın ederlerdi. Halk arasında bütün bu Hubilgan'lara «Hutuhtu» veya «Gegen» adı verilirdi. Halbuki bu unvanları ancak İmparator kime vermişe, onun kullanmak hakkı vardı. Aslında da «Hutuhtu» dinî, «Gegen» ise dünyevî başarılar karşılığı verilirdi. Sonradan bu ayrılık kullanım sırasında silinip gitmiştir. Gene de her dafasında bu unvanlardan biri veya diğeri verilirdi, tabiatıyla bir Hubilgan'ın arka arkaya her iki unvanla taltif edilmesi de imkân dışında değildi. Bir büyük ölünün ilk 2-3 Hubilgan'ına yalnız unvan verilmemekle yetinilmezdi, hatta bunlara çok kere Hubilgan da denilmiyip «Şabron» (Genç Hubilgan) adı verilirdi. Ayrıca Moğolistan'daki Hubilganlar iki sınıfa ayrılırlardı: Tibetliler ve Moğollar. Birincileri tanımış azizlerin yeniden doğuşları sayılırlardı ve buna uygun olarak da yalnız çokça zengin ve gözde manastırlarda bulunurlardı. Bunları daha küçük çocuk iken Lhasa'da Dalai-Lama veya Pançen - Erdeni tâyin ederdi. Moğolistan'da doğan Rubilgan'ların seçimi Urga'daki Cebun - Damba - Hutuhtu'nun işareti üzerine olur ve kaide olarak, hükümet sürmekte olan prenslerin veya Taici (Asillerin) lerin oğulları seçilirlerdi. Hubilgan da her Lama gibi rahiplik tevcihlerine uyruktu.

Urga Hubilgan'ı Cebun - Damba - Hutuhtu bütün Moğolistan rahiplerinin başıdır. Bu dinî meseleler de yalnız Lhasa'daki Dalai - Lama'ya ve dünyevî meselelerde de Peking'deki imparatora uyruktu.

Bütün rahipler dünyevî yargıya uyruktular, ancak bunun tarafından ceza hükmü giyince kaide olarak rahip sınıfından atılırlardı. Bundan başka manastırların yerli ihtiyaçlara göre yazılmış disiplin tüzükleri vardı. Bunlardaki cezalar ya msl. bütün bir âyin sırasında tapımağın kapısında çıplak olarak kollardan asılmak, sopa veya kırbaçla dövülmek, diz çökmek, eğilmek (çok kere 1000 defa!) gibi cismanî, yahut da gümüş veya sığır vermek (ki burada da Moğol ceza hukukunda âdet olan 9 sayısı görülmektedir) gibi malî idi. Nihayet manastırdan atılma cezası gelirdi. Böyle atılmış olanlar yalvarmaları üzerine ilgili Yasak'ın ve ma-

nastırın en yüksek dinî makamının müsaadesi ile yeniden manastır birliğine alınabilirdi.

Gönüllü olarak rahip sınıfından ayrılmak da pek nadir rastlanılan bir şey değildir. Her şeyden önce 1) kardeşi öldüğü için soyun inkırazını önlemek üzere Lama evlenmek mecburiyetinde olduğu, 2) savaşan kıtalara gönüllü olarak katılmak istediği ve 3) ihtiyaç içinde olan ana-babayı beslemek gerektiği zamanlarda bu görülür.

Lama'lar ile karşılaştırılır ise rahibelerin - Çibgandze - rolü pek önemsizdir. Çünkü Tibettekilerin aksine, Moğolistan'da kadın manastırları yoktur, bundan ötürü rahibeler ailelerinin içinde yaşarlar. Bunların yeminleri Getsul yeminine uygundur. Saçlarının kazıtılmış olması ile, nadir olarak da rahip elbisesinden tanınırlar.

Rahip sınıfının hakim durumunun, gerek Moğollar tarafından gerek Moğolistan için Çinliler tarafından tedvin edilmiş olan kanunlarda da ifadesini bulmuş olması şaşılacak bir şey değildir: 1640 dan beri meydana getirilmiş olan kanunların her birinde, yalnız rahiplerle ilgili bir sıra hüküm bulunmaktadır. Ancak bu kaideler Moğollar veya Mançular (Çinliler) tarafından konulmuş olduklarına göre bambaşka mahiyettedirler. Moğollar'ın koymuş oldukları ve rahip sınıfının kuvvetli tesiri altında meydana getirilmiş olan kanunlarda rahipler, hukukun ayrıca himayeye mazhar kıldığı imtiyazlı bir sınıf olarak gözükmektedirler; Peking'deki kanun koyucu ise Lama'yı, rahip sınıfına mensup olmanın kendisine ayrıca vazifeler yüklediği bir uyruk olarak görmektedir (Bk. Ek III B I 3; Ek IV E; Ek V. Başlık XI.)

3. §

Moğolistan'da Lamaizmanın önemi

Lamaizma hemen hemen üçyüz yıl Halha'da hüküm sürmüştür. Moğol milleti için bu hakimiyetin neticeleri - birbirinin tamamen aksi de olsa - Cengiz Han'ın hakimiyetinin neticelerinden daha az tesirli olmamıştır. Halha'nın bu en büyük oğlu bozkırın eski süvarilerinin savaşçı ruhunu en büyük başarılar yolunda alevlendirdiği halde, feragat ile ıstıraptan kurtulma yolundaki yumuşak doktrin her türlü mücadelecî iş yapma isteğini söndürmüş ve geçmişin fatihlerinden barışçı ve geveze bir çoban ve üstelik de bencil rahiplerin elinde iradesiz bir vasıta meydana getirmişti. Zira hiç bir din adamı tarihin hiç bir anında ve dünyanın hiç bir yerinde Moğolistan'daki bir Lama'dan daha çok müminler üzerinde iktidar sahibi olmamıştır. Bu nüfuzun kötü veya iyi olduğu hakkında tartışılabilir. An-

cak muhakkak olan bir şey varsa, o da bu nüfuzu geçen bir nüfuzun mevcut olmadığı ve bunun her Moğol'u beşikten mezara kadar bağladığı ve önemli hiç bir işin rahibe sorulmadan yapılmadığıdır.

Böyle bir rahip sınıfı, onu kullanmasını bilen bir hükümetin elinde değer biçilmez bir alet olmaya mahkûmdur. Gerçekten de Mançu rejimi, Lamaizma'nın en parlak zamanına düşen hakimiyeti sırasında halkı idare etmek yolunda rahip sınıfını ustaca kullanmıştır. Urga Hutuhtusu ile sıkı bir işbirliği, sülâlenin yıkılma belirtileri, Ambanlar'ın yâni memurların aptallığı ve kibri yüzünden bu değerli dostluğun bozulmasına ve silâhın kendilerine hatta efendilerine karşı çevrilmesine sebep oluncaya kadar Peking'de Halha'ya hakimiyetin en önemli şartlarından biri sayılmıştır.

Başlangıçta milletin savaştı ruhunu bırakması, bunun sonucunda da her şeye boyun eğen kütleye rahatça hakimiyet ve nihayet halkın Çin tacirleri tarafından düşüncesizce sömürülmesi yolunda Peking hükümetinin elinde istenilen bir alet olan rahip sınıfı yabancı hükümet tarafından hizmetlerinin ödeneceğine ve menfaatlerinin her bakımdan tatmin edileceğine emin olduğu için hiç bir zaman Moğol milliyetçisi olmamıştır. Her ne kadar 1912 ayaklanmasına Lamalar da katıldılarsa da burada mücadelenin gayesi hizmetkârın menfaatlerine artık yaramıyan baygın bir efendiyi iktidardan atmaktır. Netekim çok geçmeden Hutuhtu teokrasisinin yeni bir yabancı hakimiyete boyun eğmekten kaçınmadığı görüldü: Çinli General Hsü Shu - Chêng'in kısa süren rejimine rahip sınıfı karşı koymadığı gibi maceracı Ungern-Sternberg'in hakimiyeti sırasında açıkça onunla anlaştı. 1921 yılında vukubulan nihayi değişikliğin kuvvetli milliyetçi ve aynı zamanda proleter meyilleri ile rahip sınıfının menfaatlerine uygun düşmeyeceği açıkça anlaşılmaktaydı. Rusya'da dine karşı alınan köklü tedbirler, Moğolistan'da Lamalar'ın üstün nüfuzu altında bulunan halkın geniş tabakaları arasında her ne kadar kolayca yer edemediyse de 1924 yılında ölmüş bulunan Urga Hutuhtusunun yerine yenisinin geçmesine müsaade edilmemesi bile geniş dolaylarda Lamalar'ın itibarını oldukça sarsmaya yetti. Ayrıca son on yıldan beri her şeyden önce okulda ve kışlada canlı bir şekilde yapılmakta olan din düşmanı propaganda, manastırlardan vergi alınması, manastır serfliğinin kaldırılması, Lamalar'ın askere alınmaları, manastır mülkiyetine son verilmesi ve buna benzer enerjik tedbirler nihayet, bir zamanlar öyle kudretli olan rahip sınıfının tamamıyla ortadan kalkması gayesine götürebilir (6). Ancak bugün hâlâ, sayısı az olan şehirler dışında onun kudreti hemen hemen hiç yıkılmamıştır.

Notlar:

I.Bölüm, 1. Kesim:

(1) 1155 yılı Şubat ayında Onon kıyısında bugün hâlâ mevcut bulunan Deligün - Boldok adlı küçük bir köyde doğmuştur. Babası, bildiğimize göre, bir klanın memleketine göre orta halli sayılan başkanı Yesugay'dır.

(2) Bir çok hanların ölümünden sonraki karışıklıklar bundan ötürü iyice anlaşılmaktadır : 1227 - 1229 (Cengiz - Ugedey), 1241 - 1246 (Ugedey-Kuyuk), 1248 - 1251 (Kuyuk-Munke). Cengiz'in ölümünden sonra, onun en genç ve en istidatlı oğlu Tuluy naiplik yapmıştı; Ugedey'den sonra karısı Turakina beş yıl hüküm sürdü; Kuyuk'un ölümünden sonra ise gene onun karısı Ugul - Gamiş hüküm sürdü. Bu, Batu'nun tesiri ile seçilmiş olan, Tuluy'un oğlu Munke'yi istememiş ve hana karşı hazırlanmış bir suikastin üyesi olarak idam edilmiştir.

(3) Çin kültürü almış bir Tangut olan Yeh-lü-ch'u-ts'ai Chin sülâlesinin memurlarındandı ve Yen (Peking) in fethi sırasında 1214 de Moğollar'a tutsak düşmüştü. Heybetli dış görünüşünün ve zekâsının tesirinde kalan Cengiz onu kendisine şahsî müşavir yaptı ve mülkî idareyi teşkilâtlandırmaya memur etti. O yalnız Cengiz'e ve Ugedey'e olağanüstü hizmetlerde bulunmadı, onun hâkimane tesiriyle, Moğol seferleri sırasında, bir çok insanın hayatı da kurtuldu.

(4) Ticaret daha çok Moğol memleket mahsulleri ile (Koyun yünü, deve tüyü, keçi postu, at ve sığır derisi, at kılı ve kürkleri, bilhassa dağ faresi kürkü) Çin ithal mallarının değişimi şeklinde olmakta idi (Çin mallarının başlıcaları şunlardı: kalıp halinde çay, dokumalar, tütün, şeker, un, pirinç vsr.). Bu ticarete normal olarak yabancı tüccar iki yoldan kazanmaktaydı: hem ithal malın kârı satışından hem de sonradan satılan ihraç malından. Doğuştan tüccar olan Çinliler'in bozkırın saf sakinleri karşısında bu yoldaki istidatlarını büsbütün ustaca geliştirmiş olduklarını ayrıca söylemeğe lüzum yoktur. Bundan başka değişim çoğu kere kredili bir değişimdi; zira Moğollar'ın ithal mallarına bütün yıl ihtiyaçları olduğu halde ihraç mallarını ancak belirli zamanlarda teslim edebiliyorlardı: Koyun yünü Haziran-Ağustos'ta, deve tüyünü Mayıs - Haziran'da, dağ faresinin kürkünü (ilk ve sonbaharda olmak üzere) Mart - Nisan ve Ağustos - Ekim'de. Önceden teslim edilen ithal mallarına Çinliler'in mutad faizleri olan ayda % 3 eklenmekteydi. Vâdesi gelince Moğollar çok kere bu yüksek borçları faizleri ile birlikte ödiyecek durumda olamıyorlardı. Ya Moğollar çok satın almış bulunuyorlardı ve şimdi ellerindeki malları borcu karşılamaya yetmiyordu, ya ellerinde olmayan kötü sebeplerden dolayı yeter deneyde teslim edemiyorlardı (Sığır ölümü, verimsiz av gibi), ya ihraç mallarının fiyatları düşmüş oluyordu, yahut da Çinli alıcı kalite hakkındaki yersiz isteklerde bulunma, post ve derilerin sıkı bir şekilde sınıflandırılmaları, tartarken aldatma gibi yollardan ödemeyi güçleştiriyordu. Rütbe sahibi borçlulara yeniden önemli krediler açmak bahse konu olduğu zamanlar, bunlardan kefiller istenmekteydi. Bütün bir Hoşun'un prensine kefil olduğu nadir vakıyalardan sayılmazdı. Borçlanmanın ne kadar yükseldiğine bir misâl olarak, Ruslar'ın tespit ettiklerine göre (Bk. Krasny Archiv, C. 37. S. 11), 1910 yılına doğru Çinli alacaklıların bütün Hoşunlardan aşağı yukarı 12 milyon Ruble istemekte olduklarını, Tai-Ch'ing Bank'ın da yalnız prenslerde bir milyon Rubleden fazla alacağı olduğunu söyleyebiliriz. Hâlbuki esas itibarıyla ticarî muameleyi aşağı yukarı 25 büyük Çin firması yapmaktaydı. Bunların birçok yerlerde şubeleri vardı, ayrıca iş mevsiminde mal satın almak için memleketin her tarafına bir yığın ajan göndermekte idiler. Sayısı çok olan

küçük Çin dükkânları bunların yanında pek öyle önemli bir yer almıyorlardı, zaten bunlar da milyonluk firmalara bağlanmış bulunuyorlardı.

Çinli tüccarın I. Cihan savaşıdan önce Moğolistandaki biricik râkibi Rusya idi. Bu rakibden de korkması gerekmezdi. Rusya'nın Çin'le transit olarak Han-kowtee'den ve Moğolistan (Kiachta) üzerinden geçen ticareti her hâlde Nerçinsk andlaşmasına (1689) kadar geri gitmemektedir. Bu ticaret Tientsin andlaşması (1858) ile Ruslar'a Çin'de ülke dışlığı tanınca Moğolistan bakımından gelişmeğe başladı. Daha 1860 da Urga'da ilk Rus firması kuruldu; 1883 de bunların sayısı onu 1910 da ise yirmiye bulmuştu. Ayrıca Rus ticareti batıdan (Biisk) Kobdo ve Uliasuati'a doğru nüfuz etmekte idi. Başlangıçta tabii yalnız bu yeni ülkeye girmeğe cesaret eden ve sermayeleri ortafama 20 000 Rubleyi geçmiyen küçük tacirler gelmişlerdi. Gümrüksüz ithal imtiyazı üzerine (1881 tarihli St. Petersburg andlaşmasınının 12. maddesi) Rus ticaretinin durumu kuvvetlendirilmeğe çalışıldı. Buna rağmen bu ticaret hiç bir zaman Çin ticaretine ciddi bir râkip olabilecek kadar gelişemedi. Bilhassa Çinliler ucuz İngiliz ve Amerikan dokumalarını vsr. piyasaya arz etmeğe başlayınca Ruslar için rakabetin imkânsızlığı açıkça ortaya çıktı. Her ne kadar Batı-Moğolistan'ın Rusya ile ticaretinin hacmi 1891 de 1.349 milyon Ruble iken, 1908 de 3.677 milyon ruble olmuşsa da bundan Rusya'ya yapılan ihracatın payı çok büyüktü, zira bu % 566 nispetinde, Rusyadan ithalât ise % 22 nispetinde artmıştı. Demek ki Ruslar önce Moğol mahsullerinin alıcısı ve ancak çok küçük bir nispette de kendi mallarının satıcısı idiler. Rusların, Moğol ticaretinde, Çinle mukayese edilince rollerinin ne kadar küçük olduğunu, 1908 yılında bütün Moğolistan için Çin ticaret hacminin 50 milyon Ruble, Ruslar'ınkinin ise ancak 8 milyon Ruble oluşu açıkça gösterir (Bu mesele için bk. Krasny Archiv C. 37. S. 3 v. öt.).

(5) Moğolistandaki altın damarları için bk. Korotovetz S. 187. v. öt - 1928 yılında Moğol Halk Cumhuriyetinin iktisat bakanlığı artık tamamen verimsizleşmiş olan işletmelerin kapatılması hakkında kesin karar vermiştir.

(6) Bu husus için A. Popoff'un «Tsarskaya Rossiya i Mongoliya» adlı çok bilgi verici makalesine bakınız, Krasny Archiv, C. 37. S. 3. v. öt.

2. Kesim

(1) Karamisheff (S. 397 v. öt.) dört Aymak için «Manastır ve tapınakların» sayısını aşağıdaki gibi göstermektedir :

Dzasaktuhan	377
Tuşetuhan	702
Tsetsenhan	886
Soin - Noin - Han	680

Toplam 2645

(2) Karamisheff (S. 397 v. öt.) 1918 de yapılmış olan bir sayıma dayanarak dört Aymak'daki manastırlara ait hayvanların sayısını aşağıdaki gibi göstermektedir:

	At	Deve	Sığır	Davar
Dzasaktuhan	14 345	2 131	19 084	172 716
Tuşetuhan	86 110	15 756	83 081	523 089
Tsetsenhan	47 631	6 027	39 476	466 280
Soin - Noin - Han	27 197	4 551	27 069	179 970
Toplam	175 283	28 465	168 710	1 342 055

Gene 1918 sayımına dayanarak aynı müellifin bu dört Aymak'da bulunan bütün hayvanlar hakkında verdiği rakamları yukarıdakilerle karşılaştırmak faydalıdır:

	At	Deve	Siğir	Davar
Dzasaktuhan	93 942	17 669	96 795	904 935
Tušetuhan	186 605	52 751	143 647	881 370
Tsetsenhan	125 704	17 548	122 576	662 627
Soin - Noin - Han *	259 127	51 420	295 858	1 675 159
Toplam	665 378	139 388	658 876	4 124 091

(3) Bu kaidelerden on tanesi esas kaidedir. Diğerleri ilgili rahip için (Getul veya Gelong) özel kaidelerdir. On esas kaide şunlardır. 1) hediye edilmemiş şeyi almamak, ayrıca şunlardan kaçınmak 2) cinsî münasebetten, 3) yalandan, 4) sarhoş edici şeyleri kullanmaktan, 5) dansetmekten, 6) müzikten ve tiyatrodan, 7) güzel koku-lardan ve süsten, 8) yüksek ve geniş oturma yerlerinden, 9) zamansız yemek yemekten, 10) gümüş kabul etmekten. İlk dört kaideyi ihlâl etmek rahiplik tevcihini yok ederdi. Geri kalan altı kaidenin ihlâli kefaretle düzeltilebilirdi. Özel yeminlerin ihlâli ise manastır cezalarına uyraktı.

(4) İlgili kişinin halk yanındaki itibarına bunun hiç biri zararı dokunmazdı. Böyle bir münasebetten dünyaya gelmiş olan çocuklara da ne kadar az kötü nazarla bakıldığını bir Lama ile fakir bir Taiyi (asilzade) nin kızından evlenme dışı doğmuş olan Orombo - Gegen'in meşhur Hubilgan'ı göstermektedir. - Ayrıca burada zikredilmeye değer ki, Urganın son Hututu'su açıkça evlenmişti ve karısı hükümet işlerinde büyük bir nüfuz sahibi bulunmaktaydı.

(5) Bunların sayılarını, her manastırda muhakkak bir Hubilgan bulunmadığından resmî bir istatistik de mevcut bulunmadığından, tam tespit etmek hemen hemen imkânsızdır. Buna rağmen İwanowski (S.4.) 262 rakamını zikretmekte fakat kaynağını bildirmemektedir, Lamaizma alanında ilk otoritelerden biri olan Pozdneyeff (S. 238 v. ö.) Lamaların kendisine Halha'da yaşayan Hubilgan'ların sayısını (geçen yüzyılın 70. yılları sonlarında) 181 diye bildirdiklerini fakat bu azizlerin adları ve oturdukları yerler hakkında daha dakik bilgiler elde etmek imkânını bulamadığını söylemektedir.

(6) Yıllardan beri hiç bir Moğol memuru eskiden her evde muhakkak bulunan ev mihrabını kurmaya cesaret edemediği gibi diğer dinî eşyayı da evinde bulunduramamaktadır. Bu eşyaların önemli Çin ithal mallarından olması, bunların ithalini sağlam bir ticaret bilânçosu bakımından da menetmeye sevketmektedir. İhtilâlin bayram günlerinde, Sovyet- Rus örneğine uygun olarak, Lamalar maskaralar tarafından alenen alaya alınmaktadırlar. Ayrıca ithal düşmanı rahiplerin idamlarını bir seyir hâline getirmekten çekinilmemekte, hatta böyle idamlara halk âfişlerle davet edilmekte ve istiyenler kamyonlarla bedava olarak idam yerine götürülüp geri getirilmekte, böylece rahiplerin acınacak durumu ve yeni hükûmetin de iktidarı halka belirtmek istenmektedir.